

УДК 341.1/8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.41>

РОЛЬ ДНЯЗ У ПРОЦЕСІ НЕДОПУЩЕННЯ ПОДАЛЬШОГО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ

Лесь І.О.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Факультету міжнародних відносин
Національного авіаційного університету
ORCID: <https://orcid.org//0000-0003-0596-3749>*

Лесь І.О. Роль ДНЯЗ у запобіганні подальшому розповсюдженню ядерної зброї.

Вся атмосфера, створена Договором про нерозповсюдження ядерної зброї та її присутність у світі, зіграла одну з відповідальних ролей, оскільки після бомбардувань США Хіросіми та Нагасакі ядерна зброя ніколи не застосовувалася у воєнній обстановці (якщо, звичайно, не брати до уваги, що ядерні держави провели більш ніж 2000 ядерних вибухів на своїх полігонах).

Можна сказати, що це результат широкого консенсусу, досягнутого міжнародним співтовариством щодо запобігання розповсюдженню ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення, а також результат реальної дії Договору про нерозповсюдження ядерної зброї протягом більш ніж 50 років його існування. Наразі не проводиться жодних двосторонніх чи багатосторонніх зустрічей з питань міжнародної безпеки, у тому числі на найвищому рівні, без згадки про нерозповсюдження ядерної зброї і часто це питання є провідним у порядку денному.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї є міжнародно-правовою та етичною нормою, яка проникла у свідомість мільйонів людей. Багато країн розробили та прийняли національне законодавство, що встановлює правила експортного контролю для матеріалів, що використовуються у виробництві зброї масового знищення, а також інші закони (митні тощо), які допомагають забезпечити нерозповсюдження зброї масового знищення. Постійно ведеться широка підготовка молодих експертів з базових знань для підтримки міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї.

У галузі технологій вчені та експерти, які займаються реакторною технікою, у багатьох країнах працюють над будівництвом атомних електростанцій, які не будуть виробляти матеріали, які використовуються для створення зброї масового знищення. Велика кількість вчених працює над тим, щоб запобігти будівництву реакторів, які загрожують розповсюдженню технологій і ядерних матеріалів, здатних виробляти ядерну зброю та іншу зброю масового знищення.

Укладення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та встановлення міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї сприяли принциповій зміні ставлення світу до ядерної зброї. З першого враження в очах світової громадськості наче ядерна зброя це «геніальне» відкриття, остання дедалі частіше сприймається, як смертельна небезпека яка загрожує людському існуванню, і ця ідея проникає все глибше і глибше у свідомість мільйонів людей.

Ключові слова: Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, МАГАТЕ, ООН, мирне використання ядерної енергії, ядерна безпека, ядерне нерозповсюдження, Рада Безпеки ООН.

Les I.O. The role of the NPT in preventing further proliferation of nuclear weapons.

The entire atmosphere created by the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons and its presence in the world played one of the responsible roles, since after the US bombing of Hiroshima and Nagasaki, nuclear weapons were never used in a military situation (unless, of course, you take into account that the nuclear powers conducted more than 2,000 nuclear explosions at their test sites).

It can be said that this is the result of a broad consensus reached by the international community on the prevention of the proliferation of nuclear weapons and other types of weapons of mass destruction, as well as the result of the actual operation of the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons

during its more than 50 years of existence. Currently, no bilateral or multilateral meeting on international security issues, including at the highest level, is held without a mention of nuclear non-proliferation, and it is often at the top of the agenda.

The Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons is an international legal and ethical norm that has entered the minds of millions of people. Many countries have developed and adopted national legislation establishing export control rules for materials used in the production of weapons of mass destruction, as well as other laws (customs, etc.) to help ensure the non-proliferation of weapons of mass destruction. Extensive training of young experts in basic knowledge to support the international non-proliferation regime of nuclear weapons is ongoing.

In the field of technology, scientists and experts in reactor engineering are working in many countries to build nuclear power plants that will not produce materials used to create weapons of mass destruction. Many scientists are working to prevent the construction of reactors that threaten the proliferation of technologies and nuclear materials capable of producing nuclear weapons and other weapons of mass destruction.

The conclusion of the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons and the establishment of an international non-proliferation regime contributed to a fundamental change in the world's attitude to nuclear weapons. From the first impression in the eyes of the world public that nuclear weapons are a «genius» discovery, the latter is increasingly perceived as a mortal danger that threatens human existence, and this idea penetrates deeper and deeper into the consciousness of millions of people.

Key words: Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, IAEA, UN, peaceful use of nuclear energy, nuclear safety, nuclear non-proliferation, UN Security Council.

Постановка проблеми. Відразу після створення ядерної зброї, Сполучені Штати прагнули максимально довго зберігати свою атомну монополію, створену головним чином руками міжнародної групи вчених-ядерників, які перебралися з Європи за океан, щоб урятуватися від переслідувань нацистів. Однак життя показало, що довго джина у плящі не втримати. У 1949 р. атомну зброю опанував Радянський Союз [1], 1952 р. – Великобританія [2], 1960 р. – Франція [3] та 1964 р. – КНР [4]. У той же час у першій половині 1950-х рр. почалося широке освоєння атомної енергії у мирних цілях [5].

Наприкінці 1953 р. президент Ейзенхауер оголосив в ООН програму «Атом для миру» [6], внаслідок чого спочатку за досить млявої, а потім – активної підтримки СРСР 1957 р. у Відні створюється Міжнародне агентство з атомної енергії [7], до функцій якого входить як сприяння розвитку енергії атома, так і недопущення її використання у військових цілях.

Стан опрацювання. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) з геополітичного спектру згадується доволі часто у публікаціях Організації Об'єднаних Націй (ООН) [8], звітах Міжнародного комітету Червоного Хреста [9], а також останнім часом все дедалі частіше про актуальність вказаного Договору можна почути у виступах українських високопосадовців у руслі несправедливої війни РФ проти України та пов'язаними з цим погрозами російської сторони застосувати ядерну зброю по території нашої держави [10].

Метою цієї статті є визначення ролі ДНЯЗ у запобіганні подальшому розповсюдженню ядерної зброї.

Вклад основного матеріалу. Незважаючи на зусилля значної кількості міжнародних організацій за мир, у світі прискореними темпами відбувається спонтанне, а часом навіть гарячкове поширення атомних технологій. З різних мотивів Франція будувала реактори з метою напрацювання плутонію для Ізраїлю, Іраку, Канада – для Індії, СРСР – для Китаю. Деякі країни починали розгортати самостійні атомні програми (Швеція, Швейцарія, Бразилія, Аргентина та ін.). У ФРН та Японії швидко створюється мирна атомно-енергетична індустрія, яка могла б, при відповідному політичному рішенні, бути переспрямованою і на інші цілі. Деякі американські компанії (судячи з усього, не без мовчазної згоди адміністрації США) надавали потужність Ізраїлю у здійсненні його ядерної програми [11].

У 1960–1965 рр. США розроблялися плани так званих багатосторонніх ядерних сил НАТО (М'ЯС). Їхньою метою було створення змішаних натовських військових з'єднань, у яких застосуванню атомної зброї було б навчено спеціально підготовлених військових з різних країн НАТО, а самі ці країни фактично могли б отримати доступ до американської ядерної зброї (втім, як передбачалося, санкцію на застосування ядерної зброї міг дати тільки американський президент).

Нестримне поширення ядерних технологій у 1950–1960 рр. стало викликати занепокоєння широкої світової громадськості щодо перспектив подальшого розповзання ядерної зброї та появи нових ядерних держав. Усвідомлення цього прийшло не одразу. Серед не такої вже малої кількості політологів і військових діячів були і, як і раніше, залишаються прихильники поширення ядерної зброї, які вважають, що наявність ядерної та інших видів зброї масової знищення, як вони стверджують, може стати свого роду «величним урівнювачем». Відомий американський прихильник цієї теорії К. Волтц писав, що міркування про ядерне минуле дають підстави для надії на те, що світ виживе, якщо кількість ядерних держав стане навіть більшою, ніж нинішні вісім. Ядерна зброя, як свідчить історія, – продовжує він, – не робить ядерної війни більш вірогідною. Він вважає, що застосування ядерної зброї малими країнами навряд чи призведе до її використання деінде [1].

Такі думки окремих американських учених не отримали навіть більш-менш гідної підтримки в широких політичних колах і залишилися долею вузькоакадемічних дебатів. Проте дискусія мала і деякий практичний зміст, який дозволив краще зрозуміти всі сторони нової проблеми, з якою зіткнулося людство, – можливість розповзання атомної зброї світом. Багато країн [12] були готові відмовитися від ядерного вибору, але за умови, що й інші держави, насамперед сусідні, теж взяли б на себе аналогічні зобов'язання. У низці країн, особливо європейських, розгорнувся широкий антиядерний рух. Характерний у даному випадку приклад еволюції громадської думки Швеції. Якщо в 1957 р. шведи виступали за створення атомної бомби в пропорції 2,5:1 (40% за і 17% проти), то вже в 1967 р. противники ядерної зброї випереджали прихильників у 2,3 рази [13].

Занепокоєння широкої світової громадськості щодо розповзання ядерної зброї та появи нових ядерних держав призвела до того, що в 1958 р. питання про укладення угоди про нерозповсюдження ядерної зброї вперше обговорювалося в ООН. Однак під час його обговорення між делегаціями СРСР та США виникли серйозні розбіжності, оскільки на той час між двома державами існувала проблема, пов'язана з розміщенням у Європі американських ракет «Тор» та «Юпітер» з ядерними боєголовками. РФ вимагала, щоб цю проблему також охопили рішення ООН, а Вашингтон заперечував [14, с. 339].

В результаті в ООН врешті-решт було досягнуто міжнародного консенсусу, заснованого на спільній думці, що подальше поширення ядерної зброї піде на шкоду людству, – в 1961 р. було прийнято так звану «ірландську» резолюцію, на базі якої почалися пошуки можливих колективних шляхів запобігання подальшого поширення – як у глобальному, і на регіональному рівнях [2].

Укладання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Договір, ДНЯЗ) [15] виявилось напрочуд складним процесом, переговори розпочалися на двосторонньому радянсько-американському рівні восени 1966 р. у Нью-Йорку, а потім були продовжені в рамках Женевського комітету 18 держав з роззброєння і, нарешті, завершені та були схвалені Генеральною Асамблеєю ООН у червні 1968 р.

Спочатку було вирішено питання, яке найбільше непокоїло Радянський Союз: ядерна зброя не повинна передаватися «комусь» – ні в національні руки, ні військовим угрупованням на кшталт Багатосторонніх ядерних сил НАТО. У цьому пункті США поступилися, але натомість вимагали дозволу на розміщення на території військових угруповань ядерної зброї ядерних держав за умови, що за ядерними державами зберігалось б «вето» на застосування такої зброї. Це влаштувало Радянський Союз, який також отримав право розмістити свою ядерну зброю в країнах Варшавського Договору. Швидко було узгоджено і наступну, другу статтю ДНЯЗ, яка встановлює заборону створення неядерними країнами ядерної зброї та інших ядерних вибухових пристроїв (тобто так званих «мирних ядерних вибухів») [15].

Одним із найбільш серйозних каменів спотикання на переговорах стало узгодження статті III – про контроль за дотриманням Договору. І Сполучені Штати, і Радянський Союз виходили із принципу обов'язковості гарантій (контролю) для неядерних держав. При цьому гарантіями було б охоплено всю мирну ядерну діяльність у неядерних країнах. Однак серйозні розбіжності викликало питання про те, які саме конкретні гарантії застосовуватимуться. Західноєвропейські країни наполягали на тому, щоб для них застосовувалися гарантії Євратома – організації цих держав, створеної за Римським Договором 1957 р. [16]. Хоча процедури гарантій по суті були схожими, переважна більшість країн, включаючи Радянський Союз, Швецію, Єгипет та багато інших держав, наполягали щодо всіх неядерних країн-учасниць Договору застосовувати однакові міжнародні гарантії МАГАТЕ. Суперечки продовжувалися близько року. Зрештою було досягнуто

взаємоприйняттого компромісу, згідно з яким країни Євратома уклали колективну угоду з МАГАТЕ про гарантії, і таким чином усі неядерні учасники ДНЯЗ охоплювалися однаковими міжнародними гарантіями, при цьому примат та остаточне рішення про їх дотримання зберігалися за МАГАТЕ [17].

Іншим спірним питанням, яке й досі створює основні труднощі у виконанні Договору та в ефективній підтримці всього режиму нерозповсюдження, є питання щодо зв'язку між нерозповсюдженням та роззброєнням (іноді вживаються терміни «горизонтальне» та «вертикальне» нерозповсюдження).

На вимогу неядерних країн до тексту Договору було включено ст. VI, згідно з якою учасники Договору зобов'язалися вести переговори про ефективні заходи щодо припинення гонки ядерних озброєнь у найближчому майбутньому та ядерному роззброєнні, а також щодо загального та повного роззброєння під суворим та ефективним міжнародним контролем [18, с. 120].

Хоча між США та СРСР/РФ за останні п'ятдесят років було укладено низку угод про обмеження та скорочення стратегічних наступальних та оборонних озброєнь і навіть про ліквідацію цілої категорії ядерної зброї (ракети середньої та меншої дальності), а Великобританія та Франція, хоч і в односторонньому порядку, та все ж дещо скоротили свої ядерні арсенали, стаття VI продовжує залишатися постійним джерелом внутрішньої напруженості Договору і всього режиму ядерного нерозповсюдження. Незважаючи на те, що Договору вже перевалило за 50 років, будь-якого систематичного руху в напрямку виконання статті VI поки не спостерігається. Китай взагалі не зробив нічого для виконання цього положення Договору і, навпаки, продовжує вдосконалення та модернізацію своїх ядерних сил [19].

Без систематичного, впорядкованого та розрахованого за часовими термінами руху в напрямку ядерного роззброєння режим нерозповсюдження, такий важливий для підтримки міжнародної безпеки, буде перманентно залишатися нестійким, викликати неминучі кризи та конфлікти. Це, на жаль, завжди доводиться мати на увазі. Зрозуміло, що побудова світу, повністю вільного від ядерної зброї і що має всі гарантії того, що мирне застосування атомної енергії ніколи не буде використано на шкоду людству, не може на нинішній стадії міжнародних відносин реально розглядатися як справа доступного для огляду майбутнього. У цьому полягає основний зміст статті VI, від чого залежить життєстійкість всього Договору, його збереження як важлива складова системи міжнародної безпеки.

У зв'язку з виявленням на початку 1990-х рр. таємної ядерної діяльності в Іраку, МАГАТЕ було проведено інтенсивні зусилля щодо зміцнення системи гарантій. Рада керуючих у травні 1997 р. схвалила Додатковий типовий протокол (INFCIRC/540) як стандарт для додаткових протоколів до угод про всеосяжні гарантії [20].

До заходів, що передбачаються Протоколом, входять отримання інформації та доступ інспекторів до всіх елементів ядерного паливного циклу держав – від уранових копалень до сховищ відходів; завчасне отримання інформації про дослідження та розробки, пов'язані з ядерним паливним циклом; отримання інформації про всі будівлі, що знаходяться на ядерному майданчику, та доступ до них інспекторів з короткостроковим повідомленням; відбір проб навколишнього середовища за межами заявлених місць знаходження в тих випадках, коли МАГАТЕ вважає це за необхідне, адміністративні заходи, що покращують процес раптового доступу інспекторів, видачу багаторазових в'їзних віз та доступ МАГАТЕ до сучасних засобів зв'язку.

На жаль, процес приєднання до Додаткового протоколу відбувається повільно, хоча останнім часом намітилася сприятливіша тенденція. До теперішнього часу Радою керуючих Агентства протокол схвалено для 94 країн, підписаний він 86 державами, але учасниками протоколу стали наразі 60 держав плюс Євратом. Слід, щоправда, відзначити, що Іран, щодо якого в деяких державах були і залишаються сумніви щодо сумлінного дотримання ДНЯЗ та угоди про гарантії з МАГАТЕ, підписав Додатковий протокол у грудні 2003 р., але ще не ратифікував його, оголосивши, однак, що на практиці він застосовуватиметься. Так само вчинила і Лівія. Отже, Додатковий протокол загалом здійснюється зараз у 62 державах.

Значним успіхом стало одностайне прийняття Радою Безпеки 28 квітня 2004 р. резолюції 1540 (2004), головна мета якої – створити ефективні бар'єри, що запобігають потраплянню зброї масового знищення (ЗМЗ), компонентів такої зброї та засобів її доставки до рук недержавних суб'єктів, насамперед терористів. Резолюція закладає принципи та механізми скоординованої протидії «чорним ринкам» у сфері ЗМЗ та пов'язаних з ним матеріалів. Резолюцією перед-

бачено практичні заходи, які мають бути вжиті на національному рівні всіма державами щодо зміцнення законодавчої бази та правозастосовчої діяльності, забезпечення обліку, контролю та фізичного захисту, а також контролю за експортом та транзитними перевезеннями компонентів, пов'язаних із ЗМЗ [21].

Висновки. Загальне завдання, яке стоїть перед людством щодо недопущення подальшого розповсюдження ядерної зброї, є важливою сполучною політичною складовою, яка значною мірою укріплює відносини між державами найрізноманітніших політичних напрямків та орієнтацій. Невипадково США, «Велика вісімка», Європейський Союз, інші міжурядові міжнародні організації займають подібні позиції з питань нерозповсюдження та активно співпрацюють у цій сфері. Цей фактор допомагає колективно вирішувати не тільки практичні питання нерозповсюдження, але й шукати спільні шляхи вирішення багатьох інших проблем, які розділяють світ, насамперед проблему боротьби з міжнародним тероризмом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Як американський шпигун допоміг СРСР створити атомну бомбу. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49495845> (дата звернення 13.02.2024).
2. Ядерна програма Великої Британії. URL: https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/Ядерна_програма_Великої_Британії.html (дата звернення 13.02.2024).
3. Історія ядерної програми Франції. URL: https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/Історія_ядерної_програми_Франції.html (дата звернення 13.02.2024).
4. Всупереч Хрущову: як китайці випробували атомну бомбу. URL: https://www.gazeta.ua/science/2019/10/15_a_12757814.shtml (дата звернення 13.02.2024).
5. Особливості реалізації міжнародного та національного законодавства про ядерну зброю: монографія / С.В. Адамович, О.А. Грицан, І.Р. Пташник, І.І. Петровська, В.І. Розвадовський (заг. ред.); Навчально-науковий юридичний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника – Івано-Франківськ. – 2017. – 300 с.
6. Виступ Ейзенхауера «Атом для миру»: Виступ, який сприяв створенню МАГАТЕ. URL: https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/magazines/bulletin/bull54-4/54401210304_ua.pdf (дата звернення 13.02.2024).
7. Міжнародне агентство з атомної енергії. URL: https://vue.gov.ua/Міжнародне_агентство_з_атомної_енергії (дата звернення 13.02.2024).
8. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT). URL: <https://disarmament.unoda.org/wmd/nuclear/npt/> (дата звернення 13.02.2024).
9. NPT States Parties must make urgent progress on implementing their obligations and commitments. URL: <https://www.icrc.org/en/document/npt-states-parties-must-make-urgent-progress-implementing-their-obligations-and-commitments> (дата звернення 13.02.2024).
10. Ядерні загрози війни. Чого чекати від Росії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cbrl060jrjz1o> (дата звернення 13.02.2024).
11. Nuclear power reactors worldwide: Technology developments, diffusion patterns, and country-by-country analysis of implementation (1951-2017). URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/179000/1/1023170906.pdf> (дата звернення 13.02.2024).
12. Міжнародний режим нерозповсюдження ядерної зброї: становлення й розвиток. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc43/44.pdf> (дата звернення 13.02.2024).
13. Anti-nuclear Movements in Discursive and Political Contexts Between expert voices and local protests. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1072360/FULLTEXT01.pdf> (дата звернення 13.02.2024).
14. Лесь І.О. Еволюція законодавства щодо використання ядерної енергії в мирних цілях/ Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право № 80 (2023) Ч. 2 :. С. 335–341.
15. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Договір, Міжнародний документ від 01.07.1968. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text (дата звернення 13.02.2024).
16. Римський договір 1957 року та створення ЄЕС. URL: http://evrounion.narod.ru/html/madeES_3.htm (дата звернення 13.02.2024).

17. Угода між Україною та Міжнародним агентством з атомної енергії про застосування гарантій у зв'язку з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї. Угода, Міжнародний документ від 21.09.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_028#Text (дата звернення 13.02.2024).
18. Лесь І.О. Міжнародно-правові основи дотримання гарантій нерозповсюдження ядерної зброї/ Слово Національної школи суддів України №4 (43). 2023. С. 115–126.
19. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons New York, 12 June 1968. URL: <https://legal.un.org/avl/ha/tnpt/tnpt.html> (дата звернення 13.02.2024).
20. Типовий Додатковий протокол до Договору між державами та МАГАТЕ щодо застосування гарантій. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/infcirc540.pdf (дата звернення 13.02.2024).
21. Резолюція 1540 (2004) Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй. URL: <https://disarmament.unoda.org/ua/wmd/резолюція-1540-2004-совета-безпеки-орг/> (дата звернення 13.02.2024).